

درس گفتارهایی درباره:

تاریخ تفسیر قرآن کریم

(چاپ دوم)

دکتر احمد پاکتچی

تنظیم و ویرایش:

محمد جانی پور

فهرست مطالب

۱۵		سخن ناشر
۱۷		مقدمه
۱۹		پیشگفتار
۲۳		فصل ۱. چیتی تاریخ
۲۳		مقدمه
۲۵		۱. دیدگاه سرگذشتی و تاریخی به وقایع
۲۷		۲. روابط بین جریان‌ها و وقایع
۲۸		۳. رابطه بین سیستم‌ها
۲۹		۴. مفهوم تغییر بحرانی
۳۱		فصل ۲. چیتی تفسیر
۳۱		۱. عناصر تفسیر
۳۴		۱-۱. تفاوت ماهوی قرآن و حدیث
۳۵		۲. عناصر زبان‌شناختی
۳۷		۱-۲. روابط بینامتنی
۴۲		۲-۲. بافت کلام
۴۳		۲-۳. فاصله تاریخی
۴۶		۲-۴. فاصله گفتمانی
۴۹		۳. خوانش یا تفسیر
۵۱		۴. فرایند تفسیر

۵۱	۱-۴. تفاسیر تحلیلی
۵۳	۲-۴. تفاسیر توسعه‌ای
۵۷	۵. تأویل یا تفسیر
۵۹	۶. تفسیر در حوزه ادیان دیگر
۶۳	فصل ۳. جایگاه تفسیر در سده نخست هجری
۶۳	۱. ضرورت تفسیر در قرن اول
۶۴	۱-۱. اختلاف زبان بین اعراب شمالی
۶۶	۲-۱. اختلاف زبان بین اعراب جنوبی و شمالی
۶۸	۳-۱. حضور موالیان در جهان اسلام
۷۰	۲. ارتباط با اهل کتاب
۷۱	۱-۲. قبل از فتوحات
۷۲	۱-۱-۲. مسیحیان عربستان
۷۳	۲-۱-۲. یهودیان عربستان
۷۶	۲-۲. بعد از فتوحات
۷۷	۳. گروه‌های مخالف و موافق تفسیر
۷۸	۱-۳. اختلاف میان کبار و صغار صحابه
۷۸	۲-۳. اختلاف میان صغار صحابه
۸۱	۳-۳. نقش قراء صحابه در مخالفت با تفسیر
۸۳	۴-۳. نیاز به تفسیر در دوره تابعین
۸۷	۱-۴-۳. نمونه‌ای از مخالفت با تفسیر در دوره تابعین
۸۹	۲-۴-۳. توسعه طلبی بوم‌ها
۹۱	فصل ۴. جریان تدوین تفسیر در سده‌های ۲ و ۳ هجری
۹۱	۱. ویژگی‌های این دو قرن
۹۳	۲. تفسیر در حوزه اهل سنت
۹۳	۱-۲. تفاسیر کلامی
۹۴	۲-۲. تفاسیر فقهی
۹۵	۳-۲. تفاسیر روایی

۹۶	۲-۴. تفاسیر ادبی
۹۷	۲-۵. جوامع تفسیری
۱۰۱	۳. ویژگی تفاسیر این دوره
۱۰۱	۳-۱. جامعیت
۱۰۳	۳-۲. ایرانی بودن
۱۰۳	۴. تفسیر در حوزه تشیع
۱۰۳	۴-۱. تفاسیر قرن ۲هـ
۱۰۵	۴-۲. تفاسیر قرن ۳هـ
۱۰۹	فصل ۵. کارکردهای تفسیر سده‌های مقدم هجری
۱۰۹	مقدمه
۱۱۰	۱. کارکردهای آموزشی تفسیر
۱۱۰	۲-۱. کارکردهای استنادی
۱۱۲	۲-۲. کارکردهای توسعه‌ای
۱۱۴	۲. ضرورت شکل‌گیری فرا زبان تفسیر
۱۱۹	۳. پیدایش علم تفسیر
۱۲۳	۴. کارکردهای عمومی تفسیر
۱۲۳	۴-۱. شکل‌گیری پدیده قصص و وعظ
۱۲۷	۴-۲. شکل‌گیری تفاسیر واعظانه
۱۳۱	فصل ۶. تفسیر سده‌های ۵ و ۶ هجری
۱۳۱	۱. مقدمه
۱۳۱	۱-۱. مفهوم ارتباط منطقی و فرهنگی
۱۳۵	۱-۱-۱. جریان مطوعه
۱۳۶	۱-۲. مفهوم تقابل منطقی و فرهنگی
۱۳۸	۱-۳. شرایط سیاسی-اجتماعی قرن‌های ۵ و ۶هـ
۱۴۱	۲. جابجایی فرهنگی در مناطق پیرامونی جهان اسلام
۱۴۲	۳. تأثیرپذیری جهان اسلام از جهان مسیحیت
۱۴۶	۳-۱. شکل‌گیری مکتب غزالیه

۱۴۹	فصل ۷. تفسیر سده‌های میانه بحری
۱۴۹	۱. جریان تدوین تفسیر از قرن ۷ تا ۱۰هـ
۱۵۰	۱-۱. گرایش‌های تفسیری
۱۵۱	۱-۲. شکل‌گیری مکتب حله
۱۵۳	۲. جریان تدوین تفسیر از قرن ۱۰ تا ۱۲هـ
۱۵۴	۲-۱. ظهور مجدد نقش دین در اقتدار سیاسی
۱۵۶	۲-۲. بازگشت به مطالعات دینی
۱۵۷	۲-۳. شکل‌گیری اندیشه‌های متفاوت
۱۵۸	۲-۳-۱. حکومت صفویه
۱۵۹	۲-۳-۲. جریان اخباریه
۱۶۱	۲-۴. شکل‌گیری تفاسیر موضوعی
۱۶۵	فصل ۸. جریان تفسیر سده‌های متأخر بحری
۱۶۵	۱. زمینه‌های تحول در قرون متأخر
۱۶۶	۲. بررسی پیشینه ارتباط جهان اسلام با مسیحیت
۱۶۶	۲-۱. ارتباط با مسیحیت غربی
۱۶۹	۲-۲. ارتباط با مسیحیت شرقی
۱۷۰	۲-۳. تمایز مسیحیت غربی و شرقی
۱۷۱	۲-۳-۱. نظام روحانیت
۱۷۲	۲-۳-۲. برداشت متفاوت از کتاب مقدس
۱۷۳	۲-۴. تماس مجدد جهان اسلام با مسیحیت
۱۷۶	۳. تأثیرپذیری جهان اسلام از مسیحیت
۱۸۳	فصل ۹. زمینه‌های فرهنگی تفسیر در قرون متأخر (قرن ۱۰ تا ۱۲ق)
۱۸۳	۱. ارتباط بیشتر جهان اسلام با جهان غرب
۱۸۶	۲. رشد دین‌گرایی در جهان اسلام
۱۸۷	۳. تقابل دینی در جهان اسلام
۱۸۸	۴. رشد جریان تصوف در جهان اسلام
۱۹۳	۵. شکل‌گیری گفتمان‌های جدید

۱۹۹.....	۶. دوام تفسیر واعظانه.....
۲۰۱.....	۶-۱. تفاسیر واعظانه در حوزه تشیع.....
۲۰۴.....	۶-۲. خصوصیات کلی تفاسیر واعظانه.....
۲۰۴.....	۶-۲-۱. آموزشی بودن.....
۲۰۵.....	۶-۲-۲. جذابیت داشتن.....
۲۰۵.....	۶-۲-۳. کثرت پند و اندرز.....
۲۰۶.....	۶-۳. انواع تفاسیر واعظانه.....
۲۰۸.....	۷. دوام تفسیر مآثور.....
۲۰۹.....	۷-۱. دلایل رشد تفاسیر مآثور.....
۲۰۹.....	۷-۱-۱. پر رنگ شدن تمایزهای مذهبی شیعه و اهل سنت.....
۲۱۰.....	۷-۱-۲. تغییر گفتمان سده‌های متأخر و پاسخگویی به پرسش‌های تازه.....
۲۱۰.....	۷-۱-۳. گریز از عقل‌گرایی و رشد نص‌گرایی.....
۲۱۲.....	۷-۱-۳-۱. جریان اخباریه.....
۲۱۲.....	۸. دوام تفاسیر فلسفی.....
۲۱۵.....	۹. دوام تفاسیر عرفانی.....
۲۱۵.....	۹-۱. تفاسیر عرفانی در قرن‌های ۱۰ تا ۱۲هـ.....
۲۱۶.....	۹-۲. تفاسیر عرفانی در قرن ۱۳هـ.....
۲۱۷.....	۹-۲-۱. گرایش عرفان کلاسیک.....
۲۱۹.....	۹-۲-۲. گرایش عرفان غیر کلاسیک.....
۲۲۵.....	فصل ۱۰. جریان تدوین تفسیر عصر جدید
۲۲۵.....	مقدمه.....
۲۲۷.....	۱. مقطع اول: تعادل بین جریان‌های غرب‌گرا و اسلام‌گرا.....
۲۲۸.....	۲. مقطع دوم: قوت گرفتن جریان‌های اسلام‌گرا نسبت به غرب‌گرا.....
۲۲۹.....	۲-۱. تأثیرات جنگ جهانی دوم در جهان اسلام.....
۲۳۰.....	۲-۲. تأثیرات جنگ جهانی دوم در غرب.....
۲۳۲.....	۳. مقطع سوم: جریان انقلاب اسلامی.....
۲۳۳.....	۳-۱. شکل‌گیری تفاسیر علمی.....
۲۳۶.....	۳-۲. شکل‌گیری تفاسیر اجتماعی.....

۲۳۸	۳-۳. جنبش های اصلاح طلبی در جهان اسلام
۲۳۹	۳-۳-۱. تجدد طلبان
۲۴۰	۳-۳-۲. اصلاح طلبان سیاسی
۲۴۱	۳-۳-۳. اصلاح طلبان دینی
۲۴۳	۳-۴. انتقاد بر تفاسیر پیشین
۲۴۷	۴. شرایط یک تفسیر عالی از منظر شیخ محمد عبده
۲۴۷	۴-۱. فهم مفردات قرآن
۲۴۸	۴-۲. فهم سبک قرآن
۲۴۹	۴-۳. توجه به علم احوال بشر
۲۵۱	۴-۴. فهم جهان شمول بودن قرآن
۲۵۵	۴-۵. علم به سیره پیامبر ﷺ و صحابه
۲۵۷	فصل ۱۱. تفاسیر اجتماعی در عصر جدید
۲۵۷	مقدمه
۲۵۹	۱. ویژگی های تفاسیر اجتماعی در عصر جدید
۲۵۹	۱-۱. نقد تفاسیر پیشین
۲۵۹	۱-۲. توجه به حکمت تشریع آیات
۲۶۰	۱-۳. پرداختن به مسائل اجتماعی
۲۶۱	۲. گرایش های تفسیر اجتماعی در جهان عرب
۲۶۲	۲-۱. گرایش سلفی
۲۶۶	۲-۲. گرایش محافظه کار و سنت پذیر
۲۶۸	۲-۳. گرایش ادبی
۲۷۰	۲-۴. گرایش های فرعی
۲۷۰	۳. جریان تفاسیر اجتماعی در ایران
۲۷۰	۳-۱. قبل از سال ۱۳۰۰ش
۲۷۱	۳-۱-۱. گرایش غرب گرایان غیر دینی
۲۷۱	۳-۱-۲. گرایش اصلاح طلبان اجتماعی
۲۷۲	۳-۱-۲-۱. اصلاح طلبان مفسر
۲۷۴	۳-۱-۲-۲. مفسران اصلاح طلب

۲۷۵	۳-۱-۳. گرایش دگراندیشان
۲۷۷	۳-۲. بعد از سال ۱۳۰۰ش
۲۷۹	۳-۲-۱. گرایش انتقادی
۲۸۰	۳-۲-۲. گرایش بومی سازی تفسیر
۲۸۰	۳-۲-۳. گرایش کاهش اختلافات مذهبی
۲۸۱	۳-۲-۴. گرایش ترجمه
۲۸۱	۳-۲-۵. گرایش عمومی سازی تفسیر

فصل ۱۲. تفاسیر موضوعی در عصر جدید ۲۸۳

۲۸۳	مقدمه
۲۸۴	۱. علل عدم شکل گیری تفاسیر موضوعی در قرون میانه
۲۸۴	۱-۱. عدم نیاز به تفاسیر موضوعی
۲۸۵	۱-۲. مخالفت با تفاسیر موضوعی
۲۸۶	۲. ویژگی تفاسیر موضوعی در عصر جدید
۲۸۷	۳. اشکالات تفاسیر موضوعی
۲۸۷	۳-۱. تقطیع آیات
۲۸۷	۳-۲. عدم فهم واژگان مرتبط
۲۸۸	۳-۳. عدم توجه به شأن نزول آیات
۲۸۹	۳-۴. عدم نزول قرآن به صورت موضوعی
۲۹۰	۳-۵. نداشتن گنج واژه
۲۹۲	۴. تفاسیر موضوعی در میان مستشرقین
۲۹۳	۵. تفاسیر موضوعی در میان مسلمانان

فصل ۱۳. جریان پرنیز از تفسیر و گریز به تدبیر ۲۹۵

۲۹۵	مقدمه
۲۹۷	۱. ویژگی های تفاسیر تدبیری در عصر حاضر
۲۹۷	۱-۱. گسست گرایی و بازگشت به بنیادها
۲۹۹	۱-۲. پالایش سنت های تفسیری گذشته
۳۰۱	۱-۳. بهره گیری از ساختار قرآنی

۳۰۲	۴-۱. بهره‌گیری از مباحث زبان‌شناختی.....
۳۰۴	۱-۴-۱. گسترش جریان ادبی در مصر.....
۳۰۶	۲. مبانی جریان تدبیرگرایی در تفسیر.....
۳۰۶	۱-۲. پیوست‌گرایی.....
۳۰۹	۲-۲. گسست‌گرایی.....
۳۱۱	۳. ملاحظات تدبیرگرایی در تفسیر قرآن.....
۳۱۱	۱-۳. توجه به مبانی اولیه فهم قرآن.....
۳۱۱	۲-۳. توجه به روش.....
۳۱۲	۱-۲-۳. روش علمی.....
۳۱۳	۲-۲-۳. روش اشرافی.....
۳۱۳	۳-۲-۳. روش ترکیبی.....

فصل ۱۴. ساختار و مبانی فهم جامع قرآن..... ۳۱۷

۳۱۷	۱. ویژگی‌های خاص قرآن کریم.....
۳۱۷	۱-۱. تغییر و پراکندگی موضوعات.....
۳۱۸	۲-۱. تعارض ظاهری آیات.....
۳۲۰	۳-۱. وقوع نسخ در قرآن.....
۳۲۱	۲. مبانی تفسیر قرآن به قرآن.....
۳۲۲	۱-۲. تشخیص محورهای موضوعی.....
۳۲۳	۲-۲. تشخیص گروه‌های آیه‌ای.....
۳۲۴	۳-۲. تشخیص پیوندهای موضوعی.....
۳۲۵	۴-۲. تحلیل متن.....

فصل ۱۵. مطالعات فرهنگی در تفسیر..... ۳۲۷

۳۲۷	مقدمه.....
۳۲۸	۱. مطالعات انسان‌شناسی.....
۳۲۸	۱-۱. مطالعات انسان‌شناسی در میان مستشرقین.....
۳۳۱	۲-۱. مطالعات انسان‌شناسی در میان مسلمانان.....

۳۳۲	۲. مطالعات زبان‌شناسی
۳۳۴	۲-۱. سطوح مختلف زبان
۳۳۵	۲-۲. نزول قرآن به زبان عربی
۳۳۹	جمع‌بندی
۳۴۱	منابع و مآخذ
۳۴۷	نمایه

مقدمه

مطالبی که در پیشاروی خوانندگان گرامی قرار دارد، صورت پیاده شده از مجموعه دروسی است که با همین موضوع از سوی بنده ارائه شده است. با وجود آنکه تلاش دانشجویان و همکاران عزیز بنده در آماده‌سازی این مجموعه، درخور تقدیر است، اما به هر روی باید به تفاوت ماهوی که میان القای درس و تألیف وجود دارد، توجه داشت. در این باره هم باید به کم‌دقتی‌ها و خطاهایی اشاره کرد که به سبب ارائه شفاهی دروس، اجتناب‌ناپذیر است و هم به مطالب نگفته‌ای اشاره کرد که به سبب سطح مخاطبان درس و محدودیت وقت از بیان آن پرهیز شده است. البته همکاران در آماده‌سازی کوشش داشته‌اند تا حد ممکن هم از خطاها بکاهند و هم در سطح محدودی به مستندیابی مطالب بپردازند. در طی سال‌ها فعالیت آموزشی و پژوهشی، بسیار رخ داده است که درسی با عنوان یکسان، بارها و با تفاوتی در مطالب توسط اینجانب ارائه شود، ولی در پیاده‌سازی حاضر، بر یکی از این دروس القا شده، یا تلفیق دو دوره تدریس بسنده شده است.

پوشیده نیست که اگر چنین درسنامه‌هایی با استقصای همه دروس القا شده و جمع آن‌ها فراهم آید، مستندیابی کامل درباره آن انجام شود، بخش‌هایی از مطالب گفته نشده در آن تدارک شود و نهایتاً به دیده تألیف نگریسته شده، یک دور با مسئولیت کامل مؤلف ویراست علمی شود، به‌صورت مطلوب نزدیکتر خواهد بود. این مسیری است که به‌عنوان یک

طرح کلان پژوهشی در دست انجام است و با توجه به مراجعاتی که وجود داشت، برآورد آن شد که به لحاظ مطلوبی دورتر، از امکانی که در دسترس است، چشم‌پوشی نشود. امید است که خطاها به دیده اغماض نگریسته، و مضامین به بوته نقد نهاده شود، باشد که بازتاب آن در اختیار ما قرار گیرد و بتواند در ویراست اصلی این آثار سودمند واقع گردد.

احمد پاکتنچی

تهران ۹۰/۱۰/۲۰

پیشگفتار

«قرآن یک سفره‌ای است که انداخته شده است برای همه طبقات، یعنی یک زبانی دارد که این زبان هم زبان عامه مردم است و هم زبان فلاسفه و هم زبان عرفای اصطلاحی و هم زبان اهل معرفت به حسب واقع»^۱.

این کتاب در حقیقت بازنویسی مباحث ارائه شده تحت عنوان «تاریخ تفسیر قرآن کریم» در مقطع کارشناسی گرایش علوم و قرآن حدیث می‌باشد که توسط استاد گرانقدر، دکتر احمد پاکتچی که سال‌ها در این زمینه مطالعه و تحقیق داشته‌اند، ارائه شده است. استاد در این درس سعی کرده‌اند با روش معنادار کردن تاریخ وقایع و تحولاتی که در رابطه با قرآن کریم روی داده است و با نگرشی جدید و جامع وارد موضوع تفسیر شده و به معرفی مکاتب تفسیری بپردازند.

از جمله محسنات این کتاب که در کتب مشابه دیگر، کمتر بدان پرداخته شده است اینکه، استاد در خلال مباحث به معرفی جریان‌های سیاسی و اجتماعی در جهان اسلام پرداخته و با اشاره به ریشه‌های تاریخی و عوامل زمینه‌ساز در شکل‌گیری آنها، به بیان نقش و تأثیراتی که این جریان‌ها در رابطه با تفسیر قرآن کریم داشته، پرداخته‌اند.

این نگاه موجب می‌شود خواننده بتواند با نگاهی جامع و فرا تفسیری نسبت به تحولات جهان اسلام آشنا شود، چرا که قرآن کریم به عنوان آخرین کتاب آسمانی و معتبرترین منبع علم و دانش همواره در طول تاریخ مطرح بوده و نه تنها مسلمانان، بلکه عالمان ادیان دیگر نیز به کنکاش پیرامون آن پرداخته و می‌توان گفت اکثریت جریان‌های تاریخی حول محور قرآن بوده و یا به نحوی پای این کتاب مقدس را به میان کشیده‌اند.

مکاتب تفسیری هر کدام برخاسته از فضای حاکم بر جهان اسلام و اقتضائات آن بوده و هدف آنها، پاسخگویی به گفتمان‌های موجود در جامعه خود بوده است، چه اینکه مخاطبان این تفاسیر در مرحله اول، عالمان و اندیشمندانی بودند که سعی داشتند برای تأیید و یا تکمیل عقاید و اجتهادات خود از قرآن استفاده کنند و در مرحله دوم، عموم مردم که به دنبال استخراج راه و رسم زندگی و بندگی از قرآن بودند و همه این نیازها در بستر تحولات تاریخی روی داده است و مفسران خود را موظف می‌دیدند که به این گفتمان‌ها پاسخ داده و نظر قرآن را بیان کنند.

درک این نکته که بررسی کامل و جامع تحولات تفسیری قرآن کریم بدون ملاحظه شرایط تاریخی جهان اسلام امکان‌پذیر نیست، مطلبی است که ثمره سال‌ها مطالعه و تحقیق استاد می‌باشد و به همین دلیل است که دانشجویان دانشگاه امام صادق علیه السلام خود را موظف به ثبت و ضبط مطالب ایشان می‌دانند و امید است این مطلب در پایان برای خواننده کتاب اثبات شود.

در این کتاب تلاش شده است تا حتی المقدور مطالب، خلاصه شده و از مباحث حاشیه‌ای مطرح شده در کلاس تا جایی که به اصل بحث خدشه‌ای وارد نکند، پرهیز شود. همچنین در مواردی که احساس نیاز به توضیح بیشتر می‌شد، تتبع و تحقیقی توسط مصحح صورت گرفته و لذا کلیه پی‌نوشت‌ها از وی می‌باشد.

مطالب کتاب پس از اتمام، توسط استاد بازبینی و تا حدودی اصلاح شده و در نهایت موافقت خود را با انتشار آن اعلام کردند. همچنین شایسته

است از تلاش دوستانی که در انجمن دانشجویی هیأت زحمت پیاده‌سازی و حروف‌چینی مطالب را کشیدند نیز تشکر شود که «مَنْ لَمْ يَشْكُرِ الْمُنْعِمَ مِنَ الْمَخْلُوقِينَ لَمْ يَشْكُرِ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ»^۱.

و من الله التوفیق

محمد جانی‌پور

janipoor@isu.ac.ir